

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

MEHRİBAN OKTAY QIZI MƏMMƏDOVA

«KİTABİ-DƏDƏ QORQUD» LEKSİKASI
MÜASİR TÜRK DİLLƏRİNDƏ

5706.01 - Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2016

Dissertasiya Gəncə Dövlət Universitetnin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Mübariz İmran oğlu Yusifov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Sevil Hacı qızı Mehdiyeva**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Afaq Cəbrayıl qızı Məmmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: **Bakı Slavyan Universiteti**
Müasir Azərbaycan dili kafedrası

Müdafiə “_20_”_09_____ 2016-cı il tarixdə saat “_”_ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141. Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_”_ _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya üzrə elmlər doktoru:

N.F.Seyidəliyev

ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilindəki sözlərin fonetik qabığında və lüğəvi mənasında baş verən bəzi dəyişmələrə baxmayaraq milli leksik vahidlərin müasir türk dillərində işlənmə prosesini izləmək mümkündür. Əsərin leksikası üzərində aparılan təhlil onu deməyə əsas verir ki, eyni mənşəyə malik olan sözlər sonrakı mərhələlərdə müasir türk dillərində öz əvvəlki struktur və semantik mühitini bütövlükdə saxlaya bilməmişdir. Bunun başlıca səbəblərindən biri dillərin daşıyıcısı olan xalqların özlərinin diferensiallaşması ilə bağlıdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud»dakı türk mənşəli sözlərin müasir dillərdə işlənmə səviyyəsinin geniş şəkildə araşdırılması, həmin kontekstdə oğuz, qıpçaq mənşəli türk sözlərin xüsusi çəkisinin müəyyən edilməsi, leksik-semantik inkişafının izlənməsi bu gün dilçiliyimizdə öz həllini gözləyən ən aktual və vacib problemlərdəndir.

Müasir dövrdə müqayisəli təhlildən o həqiqəti gözləmək lazım gəlir ki, təhlilin nəticələri bu dillərin arasındakı yaxınlaşma meyillərinin artmasına təsir göstərə bilsin. Məhz, Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2013-cü il aprelin 9-da Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələbinə uyğun istifadəsinə, ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqındakı imzaladığı sərəncam türk dillərinin yaxınlaşması tarixi birliyin müasirləşdirilməsi və onun gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın obyektı «Kitabi-Dədə Qorqud»un leksikasını müasir türk dillərində araşdırmaqdır.

Tədqiqatın predmeti tədqiq olunan mövzunun müşahidəsindən və təhlilindən əldə edilmiş nəticələrin ümumiləşdirilərək sistemləşdirilməsidir.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqatda təsviri və müqayisəli-tarixi metodlardan istifadə edilmiş, yeri gəldikdə struktur təhlilə, dilçilik coğrafiyası metodlarına yer verilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi müasir türk dillərində təmsil olunan «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı ortaq türk leksikonunu müəyyənləşdirib sistemləşdirməkdən ibarətdir. Bunun üçün dissertasiyada bir sıra məsələlərin vəzifə olaraq həllinə cəhd edilmişdir:

- «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında müasir Azərbaycan dili üçün arxaizmə çevrilmiş başqa dillərdə də rast gəlinən sözlərin mənalarını etimoloji yolla müəyyənləşdirmək.

- Dastanın dili üçün səciyyəvi olan sözlərin izlərini müəyyən lokal arealda axtarıb tapmaq.

- «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində işlənmiş, müasir dilimizə gəlib çıxan sözlərin semantik mühitində baş vermiş genişlənmə və ya daralmanı müəyyənləşdirmək.

- «Kitabi-Dədə Qorqud»un mətnindəki cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələri ilə bağlı türk dilləri ilə ortaq vahidlərin məna tutumunu müəyyənləşdirmək.

- Dastanların dilində işlənib forma, məzmun və məna dəyişikliyinə məruz qalan sözləri tədqiqata cəlb etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İşdə «Kitabi-Dədə Qorqud»un leksikonundakı türk sözlərinin müasir türk dillərindəki mövqeyi ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə araşdırılır. Müasir türk dillərində olduğu kimi işlənən və məna dəyişmələrinə məruz qalan leksik vahidlər tədqiq edilir, onların leksik-semantik inkişafı izlənilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti Azərbaycan dilinin və müasir türk ədəbi dilləri tarixinin öyrənilməsindədir. Eyni zamanda, türk xalqlarının ictimai düşüncəsinin ümummilləşməyə çevrilməsini də xalqlararası əlaqələrin canlandırılmasını və xalqlararası inteqrasiya dövründə xalqlararası nəzəri fikirlərin sosial həyata tətbiqi və bu istiqamətdəki tədqiqatların əhəmiyyətinin diqqətə çatdırılmasıdır. Tədqiqatın nəticələri dil tarixi ilə məşğul olan alim-türkoloqlar, müəllim və tələbələr üçün dəyərli mənbələrdən biri ola bilər.

Tədqiqatın əsas mənbələri. Tədqiqatın elmi-nəzəri mənbələri mövzu ilə əlaqədar olan qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrinə dair əsərlər, görkəmli alim - filoloqların fikir və mülahizələri, tərcümə lüğətləri və bədii əsərlərdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Qohum dillərdə eyni mənşəli sözlərin diferensiallaşma səbəbləri öyrənilir;

2. Ümumtürk dil normalarının differensiallaşması və inteqrasiyası problemləri araşdırılır;

3. Qohum dillərin yaxınlaşmasında ümumişlək sözlər kəmiyyət və keyfiyyət baxımından nəzərə alınmışdır;

4. Sosial həyat, məişət, mədəniyyət və milli təfəkkürlə bağlı qədim sözlərin yenidən həyata qaytarılması;

5. Qloballaşma şəraitində milli mədəniyyətlərin qovuşdurulması və yaşadılması səbəblərinə münasibət bildirilmişdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları məqalə və tezis kimi elmi-tədqiqat və ali təhsil müəssisələrinin elmi əsərlərində, toplularında, tədqiqlərdə, beynəlxalq jurnallarda və başqa elmi nəşrlərdə çap olunmuş və konfransda məruzə edilmişdir.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

«Giriş»də mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, elmi yeniliyi şərh edilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt, mənbələri, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tətbiqi, metod və üsulları, aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir. Tədqiqat işi üç fəsildə ümumiləşdirilir.

Dissertasiyanın birinci fəslə «*«Kitabi-Dədə Qorqud»un dili üçün səciyyəvi olan sözlər*» adlanır. Bu fəsildə «Kitabi-Dədə Qorqud»un dili üçün səciyyəvi olan sözlərin müqayisəli təhlili verilir, onların dastan dilindəki özünəməxsus cəhətləri şərh olunur.

«Dədə Qorqud Kitabı» qədim oğuz qəbilə - tayfa birliyinin etnik, psixoloji, mədəni, məişət, sosial və ictimai təfəkkür qaynaqlarından yoğrulub yaranmış möhtəşəm, əzəmətli və mötəbər ağıl, idrak, mənəviyyat nümunəsidir. Qədim oğuz elinin müdrikliyini, vəhdətini, vətənpərvərliyini, bütövlüyünü təcəssüm etdirən «Kitabi-Dədə Qorqud» özünün meydana gəldiyi zamanı əsrlərcə arxada qoysa da onun məzmununa xas olan mənəvi kamillik köhnəlməmiş, öz varisliyini nəsillərdən nəsillərə ötürə - ötürə bu günümüzədək yaşatmışdır.

Dastanın yazı mətnindən danışan tədqiqatçılar onun yazı mətnində daha çox Azərbaycan sözləri işlədilməsi barədə mülahizələr irəli sürürlər. Əsər sırf Azərbaycan dilində yazıldığı üçün bir çox tədqiqatçılar bu əsərin tekstini doğru oxuya bilməmişlər. Professor Niyeldek əsərin çox yerini oxuya bilmədiyi kimi, akademik Bartold da özünün etiraf etdiyi kimi, çox ifadə və kəlmələrin mənasını anlaya bilməmişdir. Müəllim Rifət isə hər bir azərbaycanlının bildiyi adi kəlmələri belə yanlış hesab edib «mənası anlaşılmadı» deyər göstərmişdir.¹

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilindən bəhs edən Ə.Dəmirçizadə oradakı bir çox kəlmələrin və sözlərin ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən düzgün oxunub mənalandırılmadığını göstərir.

¹ Araslı H.M. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: Azərneşr, 1939, s. 5-6.

Müəllifin bunun səbəbini həmin dastanın dilinin Azərbaycan dilinə aidiyyətində görür. Miliyyətcə azərbaycanlı olmayan tədqiqatçılar və nəşirlər buradakı sözlərin bəzilərinin mənasını fərqləndirməkdə çətinlik çəkmişlər.¹

Tofiq Hacıyev dastanların dilində Azərbaycan dilini səciyyələndirən əlamətlərin xüsusilə güclü olduğu barədə dəqiq, aydın və inkaredilməz nümunələr göstərir.² Dastanların dilində birbaşa bu dastanların özü üçün səciyyəvi olan sözlərin bir qismi Azərbaycan dilində indi də işlənməyən arxaik tipli sözlərdən ibarətdir. Bəzilərinin izlərini yerli dialekt və şivələrdə axtarıb tapmaq olur. Sözlərin bəziləri isə müasir dilimizdə işlənən vahidlərdən ibarətdir.

İşin «*Müasir Azərbaycan dili üçün arxaizmə çevrilmiş sözlər*» adlanan birinci yarımfəslində dastanın dilində işlənən, bu gün üçün arxaizmə çevrilmiş sözlərin izlərinə başqa dillərdə də rast gəlinməsi, mənalarının ancaq etimoloji yolla müəyyənləşdirilməsi qeyd olunur. Bunlara aid aşağıdakı nümunələri göstərmək olar:

Yalab sözü «Kitabi-Dədə Qorqud»un mətnində *parıldayan*, *işıldayan* mənasında işlədilmişdir. (Köksindən *yalab* dəq ötə keçdi; *-Yalab-yalab yalabıynan* incə tonlum)³. *Yalab* sözünə müasir türk dillərinin lüğətində və qədim türk dillərinə aid yazılı nümunələr əsasında tərtib edilmiş qədim türk lüğətində də təsadüf edilmir.⁴

Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında bu sözün *yalabımaq* variantına Qərb şivələrində *parıldamaq*, *şimşək* kimi çaxmaq mənalarına təsadüf edilmişdir: «*Yalabımax* (Böyük Qarakilsə) – şimşək kimi çaxmaq».⁵

Ağayıl sözü «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində *yaylaq*, «*qoyunların saxlandığı yer*» mənasında işlədilmişdir: «Ağayıldan tümən qoyun gedərsə, mənim gedər»; «Ağayılda ağca qoyunum sana mülk olsun».⁶

Yəxni sözü «Kitabi-Dədə Qorqud»un mətnində *qovurma* («Qara tonuz ətindən *yəxni* qılan aşbazı olur». «Kəsə-kəsə yeməyə *yəxni* yaxşı»; «Qara qoyun ətindən *yəxni* gətirin, yersə-yesin, yeməzsə tursun getsin»)⁷

¹ Dəmirçizadə Ə.M. «Kitabi - Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı: API, 1939, s. 5-12.

² Hacıyev T.İ. Dədə Qorqud: dilimiz düşüncəmiz. Bakı, Elm., 1999, s. 119.

³ «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, s. 100.

⁴ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: AEA nəşri, 1964, s. 246.

⁵ Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı: Elm və Təhsil, 2011, s. 405.

⁶ «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, s. 10.

⁷ «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, s. 108.

Qədim türk mənbələrində *qızartma ət (qovurma)* mənasında qeydə alınmışdır. «Kitabi-Dədə Qorqud»un özünün mətnində *yəxni* sözünün məna paraleli kimi *qovurma* sözünün işləndiyinə də təsadüf olunur: Qıyma-qıyma ağ ətindən çəkin, qara *qavurma* bişirib qırx bəy qızına ilətin.¹

Yəxni sözünün müasir türk dillərinin lüğətində, həmçinin Azərbaycan dilinin dialektoloji materiallarında da qeydə alınmadığına rast gəlinir.

Türk dillərindəki *qovurma* sözü məişətdə daha çox işlədildiyi üçün sonralar geniş işlənmə mühitinə daxil olmuş, *yəxni* isə unudulmuşdur. İ.Məmmədov yazır ki, «*yəxni*» *soyutma ət xörəyi* mənasında Naxçıvan şivələrində bu gün də işlənir.²

Arğış, arğun. Mənbələrdə və «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğətində *arğış* sözü *sarvan (karvanbaşı)*, *arğun* sözü isə *çuğul, xəbərçi* kimi mənalandırılır: «Bunlu yerdə qodum-gəldim. Otuz toquz yoldaşım, iki *arğışım!*» dedi»; Bəg babamın, qadın anamın soğatı *arğış!* Ayağı uzun şahbaz ata binən *arğış!*; Vardı kafərlər *arğunu* Şöklü Məliyə xəbər verdi».³

Arğış sözü «Kitabi - Dədə Qorqud»dakı «Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək boyunu bəyan edər» adlı hissədə işlədilir. Burada isə birbaşa *karvanbaşıya* müraciət yoxdur. Bu boyda *arğış* sözünün *dost, sirdaş, həmdəm* mənasının olduğu da müşahidə edilir:

Ölan alçaq yerdən gələn *arğış!*

Bəy babamın, qadın anamın *sovqatı* arğış!

Birinci fəslin ikinci yarımfəslini «*Yerli dialekt və şivələrdə öz izlərini saxlayan sözlər*» adlanır. Dastanın dili üçün səciyyəvi olan elə sözlərin də işlədilməsinə təsadüf edilir ki, onların izləri tamam itməmişdir. Bu qəbildən olan sözlərin izlərini müəyyən lokal arealda və müasir dillərin lüğətlərində axtarıb tapmaq mümkündür.

Ağmaq sözü «Kitabi-Dədə Qorqud»un mətnində *qalxmaq* mənasında işlənmişdir. *Ağmaq* sözünün («Şahin pərvaza ağdı»)⁴ *yuxarı* və *qalxmaq* mənasını bildirməsinə qədim mənbələrdə də rast gəlinir: «Ağdı bulut kökrədi» («Bulut qalxdı (göy) kükrədi»); «Ağdı qızıl bayraq» («Qırmızı bayraq qalxdı»).

Ağ sözünün yerli dialekt və şivələrdə də *yuxarı* və *qalxmaq* mənaları da qeydə alınmışdır: Qoyun dağa *ağdı* (Qoyun dağa qalxdı. Füzuli

¹ «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1962, s. 35.

² Məmmədov İ.O. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının lüğət tərkibində etnoqrafik leksikanın yeri//«Kitabi-Dədə Qorqud» (məqalələr toplusu). Bakı: 1999, s. 284.

³ «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1962, s. 254.

⁴ «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, s. 11.

rayonu): Qoymagınən yük ağmaq olsun (Qoyma, yükün bir tərəfi qalxsın – Füzuli rayonu).¹

Ağırlamaq sözü «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində də *hörmət* və *ehtiram göstərmək* mənasında işlədilmişdir: « Bir ər adam evdə olmasa ol onu yedirdər, içirdər, *ağırlar*, *əzizlər*». ² *Ağırlamaq* sözü Əbü-Həyyanın lüğətində isə «ikram və ehtiram etdi» mənasındadır. ³ «*Ağırlamaq*» sözü «Kitab Gülüstan-bit-türk» adlı əsərdə də işlədilmişdir: Kəbə donun geyər ağırlar xəlq (Xalq ehtiram göstərib kəbə donun geyər (288-ci mətn 10-cu xətt). Prof. Elbrus Əzizov Azərbaycan dilinin lokal nitq ərəzilərində *ağırlamaq* sözünün işlədildiyinə dair nümunələr vermişdir. Bu söz Göygöl, Cəbrayıl, İsmayılı şivələrində indi də qədim izini saxlayaraq *hörmət etmək*, *ehtiram göstərmək* mənalarında işlədilir: «Sizi, qadan alım, yaxşı ağgırıyammadıx». ⁴

Bıldır. Bu söz «Kitabi-Dədə Qorqud»un dili üçün səciyyəvi olan və Azərbaycan dilinin nitq arealında mühafizə edilən sözlər sırasına daxildir. «Kitabi - Dədə Qorqud»un izahlı lüğətində *bıldır-bıldır* sözü *muncuq-muncuq* mənası bildirən bir leksik vahid kimi təqdim edilir. «*Bıldır-bıldır*» sözü mətndə «*muncuq-muncuq*» mənasında yox, həm də *damla-damla*, *gilə-gilə*, *yumru-yumru* mənaları bildirərək güclü bir poetikləşmə yaradır: «Oğlan böylə degəc *bıldır-bıldır* gözünün yaşı rəvan oldu. ⁵ Bu ifadə «Koroğlu» dastanının «Koroğlunun Toqat səfəri» qolunda da işlədilir: «Keçəl Həmzə elə ağladı, elə ağladı, gözünün yaşını *bıldır-bıldır* tökdü».

Azərbaycan dilinin yerli nitq arealında «*bıldır-bıldır*» ifadəsi bu gün də saxlanılmaqdadır: «Gözdərinmə *bıldır-bıldır* yaş tökmə» (Tovuz); Qərbi Azərbaycan şivələrində də «*bıldır-bıldır*» ifadəsi *gilə-gilə*, *damcı-damcı*, *gur damcılarla axan göz yaşı* mənasında işlədilmişdir. ⁶

Dölkək sözü «Kitabi-Dədə Qorqud»da *döl verən*, *dünyaya övlad*, *varis gətirən* mənalarında işlədilir. *Dölkək* sözü qədim mənbələrdə qeydə alınmamış, digər türk dillərində işlənməmişdir. Sözün ancaq *döl(töl)*

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: AEA nəşri, 1964, s. 21.

² «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1962, s. 14.

³ Əsirəddin Əbu Həyyan-əl-Əndəlusi. Kitab əl-idrak li-lisan əl ətrak. Bakı: Azərnəşr, 1992, s. 18.

⁴ Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, s. 299.

⁵ Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1962, s. 36.

⁶ Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı: Elm və Təhsil, 2011, s. 67.

kökünün doğumla bağlı mənası verilmişdir.¹ Hazırda *dölək* sözü Azərbaycan dilinin Qərb nitq arealında heyvandarlıqla bağlı köhnə bir termin kimi *doğar qoyun* mənasında *döllək* (*dölləx*) şəklində işlədilir. İ. Bayramov özünün «Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası» adlı əsərində *döllək* sözünün Çəmbərək və Vedi ərazilərində *döl götürülən, quzular doğulan yer, qoyunların bala verdiyi arxac* və Qarakilsədə *qoyun doğuzduran adam (çoban)* mənasında işləndiyini də qeyd etmişdir.²

Quşqun sözü məişətlə bağlı işlədilən atın quyruğunun altından keçirilib *yəhərə bənd edilən qayışın* adıdır. Bu söz birbaşa Azərbaycan məişəti ilə bağlıdır. «Kitabi-Dədə Qorqud»da *quşqun* sözü işlədilir. Ancaq burada, *quşqun* sözü təşbeh kimi işlədilərək məcazi məna bildirir: Bəkil aydır: «Alplar içində bizi *quşqunumuzdan* balçığa batırdın».³ *Quşqun* sözü atçılıqla bağlı dildə indi də işlənir.

Şülən sözü bilavasitə «Kitabi-Dədə Qorqud» dili üçün səciyyəvi olsa da başqa türk dillərinə aid nümunələrdə işlənməmişdir. Dastanda qonaqlıq üçün nəzərdə tutulmuş, qonaqlıq üçün hazırlanmış *bol yemə- içmə, bol-bol ərzaq* mənasında işlədilir: «Ağayıldı aqça qoyunum sənə *şülən* olsun»: «Ağayıldı ağca qoyunu sorar olsan Ağam Beyrəyin *şüləniydi*»; «Sultanım, məni qosan da *şülən* yeməyin yanına varsan, qarnım acdır, doyursan, - dedi»; «Ağam Beyrək gedəli *şülənim* yox»; «Beyrək *şülən* yeməyinin üstünə gəldi».⁴

«Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənən və müasir Azərbaycan dilində *mənaca dəyişmiş sözlər*» adlanan üçüncü yarımfəsil əsərin dilində vaxtı ilə işlənmiş, müasir dilimizdə də gəlib çıxan sözlərə rast gəlinməyi qeyd edilir. Bu cür sözlər zaman keçdikcə tam şəkildə əvvəlki mənalarında qalmamış, onların semantik mühitində ya genişlənmə, ya da daralma baş vermişdir. Hər iki halda, «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində işlənən bu tipli sözlərdəki məna dəyişmələrinin də başqa türk dillərinə yox, xüsusilə, Azərbaycan dilinə aidiyyəti vardır.

Bu cür sözləri belə qruplaşdırmaq olar: a) *xüsusi leksik vahid şəklində olanlar*; b) *söz birləşməsi şəklində olanlar*; c) *düzəltmə söz şəklində olanlar*:

¹ Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, ст. 579.

² Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı: Elm və Təhsil, 2011. s. 135.

³ «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1962, s. 123.

⁴ «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, s. 201-202.

a) *xüsusi leksik vahid şəklində olanlar*. *Qopmaq* sözü «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə 1) dartılmaq, çəkilmək; üzülmək, kəsilmək, qırılmaq; 2) ayrılmaq (düymə qopmaq), əlaqəni kəsmək; 3) birdən və şiddətlə başlamaq (baş vermək), olmaq, eşidilmək; zəlzələ qopmaq, fırtına qopmaq, fəryad qopmaq kimi mənalandırılır.¹

Qopmaq sözü «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti»ndə *tanınma, məşhurlaşma, ad qazanma* kimi izah edilir. «Rəsul Əleyhüs-səlam zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqud ata derlər, bir *ər qopdu*» (bir *ər* çıxdı, yəni meydana çıxdı, yetişdi). Söz işləndiyi mətnə görə ona aid edilən bu mənalardan demək olar ki, bir qədər kənara çıxır. Yəni «*qopmaq*» sözü mətnə təkcə *tanınmaq, məşhurlaşmaq, ad qazanmaq* mənaları ilə məhdudlaşmır. Dastanın mətnində həmin cümlədən sonra belə deyilir: «Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi, nə dersə olardı, qaibdən dürlü xəbər söylərdi. Həqq təala onun könlünə ilham edərdi».²

Dastanda Dədə Qorqud bilici, hər şeyi doğru deyən, dediyi baş tutan peyğəmbər kimi təqdim edilir. Ona görə də burada «*qopdu*» sözü həm də *seçilmək, fərqlənmək, yaşadığı cəmiyyətin fəvqündə durmaq* mənaları da bildirir.

V.V.Bartold tərəfindən hazırlanmış tərcümədə müəllif *qopmaq* sözünü «вышел» (*çıxdı*) kimi tərcümə edərək onun *seçilmək, fərqlənmək* anlayışını tuta bilmişdir.³

Yazıq. *Yazıq* sözü qədim türk mənbələrində «günah, «azmaq» mənasında qeydə alınmışdır: «*Yazıq* qılsa qul kün keçür ol yazıq» (Əgər qul və qarabaş günah etsə, o *günahı* bağışla). Müasir türk dillərində də *yazıq* sözünün *günah* mənası başqa- başqa variantlarda işlənir: *yazuk* (türk), *yazıq* (türkm), *yazıq* (karaim), *jazıq* (qaz. qırğ). Əsərdə *yazıq* sözü bütünlükdə *günah* mənası ilə bərabər *fəqir, məzlum, günahsız, dinc, aciz, qəzəb, acıq* kimi anlayışlara daha çox uyğun gəlir: «Yigit, sana *yazığı* yoq, döngil geri, -dedi»; «Bəyliyimə doğmadan özümə *yazıq!*»⁴; «Tovla- tovla bağlananda atıma *yazıq!*» Qardaş sıqlayanda yoldaşıma *yazıq!*; Yetər ilə tutarda şahin quşuma *yazıq!*; Yigitliyimə usanmadın, canıma *yazıq!*-dedi».⁵

Yarmaq sözü «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğətində bir şeyi zərbə ilə *vurub ortadan bölmək, sındırmaq mənalarında* işlənir: «Beyrək qızın

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c., Bakı: Azərb SSR EA nəşri, 1966, s. 180-181.

² «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1962, s. 11.

³ Бартольд В.В. Книга моего Деде Коргуда. Баку, 1999, с. 13.

⁴ «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, s. 99.

⁵ Yəne orada, s. 37.

oxunu yardı»; «Ox atanda mən sənin oxunu yarmadımmı».¹

Dişi sözü «Kitabi-Dədə Qorqud»da («Dirşə xan *dişi* əhlinin sözü ilə ulu toy elədi»²) və qədim türk mənbələrində də *dişi* (*tişi*) qadın mənalarında işlənir. («*Tişidin* tegər erkə tensiz qamuğ»; -Kişiyə hər cür nöqsan qadından gələr)³. «Divanü-lügət-it-türk»də «*qadın*», həm də *heyvanın dişisini* mənasını da bildirir: Ərkək tışıka kavuşdı. «Kişi qadına qovuşdu, nikah etdi». Əbu Həyyan lüğətində də «*dişi heyvan*» mənasında, müasir türk dilində *tişi*, uyğur dilində *tişi* və *çisi* sözləri «qadın» anlamınıdadır. Hazırda Azərbaycan dilində isə *dişi* sözü, *qadına*, *arvada* yox, daha çox heyvanlara (quşlara) aid edilir. Bu söz «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə də *cins* bildirən söz kimi qeydə alınmışdır.⁴

Dərnək. *Dərnək* sözü «Kitabi-Dədə qorqud»un dilində dəstə, toplu, el, camaat, cəmiyyət, eyni zamanda, cəm olmaq, bir olmaq, huşu başında cəm olmaq mənalarında işlədilir: 1) yığıncaq, dəstə, toplu, cəmiyyət: «Bir gün yolu bir *dərnəkə* uğradı, qondular»; «Qanlı Oğuz ellərində *dərnək* var imiş, anda vardım»; 2) ağılı, huşu başında toplu olmaq: «Ussu yox, *dərnəksiz* kafir».⁵ *Dərnək* sözünün bu mənaları müasir türk dillərində mövcud deyildir. Ancaq qədim mənbələrdə, (Mahmud Kaşğaridə) bu sözün *ittifaq*, *birlik*, *cəmiyyət* mənasında işləndiyi qeydə alınmışdır: «Üküş terneqlik kör taradı ölüm ölümük saqınsa aqar köy yulum» (Bax nə qədər ellərə ölüm yayıldı, mən ölüm haqqında düşünəndə gözlərimdən sel kimi yaş axır). Azərbaycan dilində *dərnək sözünün* müasir dövr üçün mənaları bir qədər daralmışdır. *Dərnək* sözünün hazırda *qrup*, *dəstə*, *təşkilat* kimi mənaları qalmış olsa da⁶ (*tələbə dərnəyi*, *özfəaliyyət dərnəyi*, *dərnək rəhbəri* və s.), bunlar da artıq ictimai və sosial hadisələr fonunda öz işləkliyini itirmək üzrədir.

b) *söz birləşmələri şəklində olanlar*. «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində söz birləşməsi şəklində işlənən *xatun kişi*, *xatın ana*, *qız kişi*, *anam kişi*, *qadın ana*, *qız qardaş*, *gəlin kişi*, *dişi əhli* kimi ifadə vasitələrinə rast gəlinir: «Ol *xatun kişiyə* bir əsir verdi.-Var oğlunu qurtar!-dedi; «Dirşə xan *dişi* əhlinin sözü ilə ulu toy elədi, hacət dilədi». «Bu nə sözdür? Saqın, *qadın ana!* Mənim üzərimə gəlməyəsən! Mənim üçün ağlamayasən»; «Bu

¹ «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, s. 104.

² Yənə orada, s. 77.

³ Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, ст. 563.

⁴ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 679.

⁵ «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, s. 75.

⁶ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c., Bakı: 1966, s. 598.

nəsnələri gətirəcək olarsınız, *qız qarındaşımı* verərəm»; «Bəy babamın, *qadın anamın* sovqatı arğış»; «Baxdı gördü *qız qardaşları* qaralı -göylü (bir arada) otururlar». «Qara gözlü *qız qaradaşımı* ağlatmağılı». «*Qadın ana*, bəy baba, əsən qalın!-dedi»; «Yenə görüncə bəy baba, *xatın ana*, əsən qalın!-dedi»; «Gördülər kim, bu *gəlin kişinin* qılıcının balçığı qanlı, oğlu görünməz»; «*Anam kişi, qızım kişi!* Ala danla yerindən duru gəldin, oğlumu tutdurdunmu?»; «Ağız dildən, *qız kişi, xəbər mana*».¹

Qədim türk mənbələrində də *qız* sözünün müvafiq epitetlərlə işlənməsinə rast gəlmək olur: *qız kişi* (gəlin), *qız oğul*(qızın oğlu), *qız qırgın* (qarabaş, kəviz), *qız quduz* (qız və qadın).²

«Kitabi-Dədə Qorqud»da *xatun kişi* (qadın), *dişi əhli* (qadın, arvad), *qadın ana* (ana), *qız qardaş* (bacı), *xatın ana* (ana), *gəlin kişi* (gəlin), *anam kişi* (anam), *qızım kişi* (qızım) ifadələrinin işlədilməsi o deməkdir ki, dastanların ərsəyə gəldiyi dövrlərdə insana məxsus *cins anlayışları* hələ tam diferensiaslaşmamış vəziyyətdə olmuşdur.

c) *düzəltmə söz şəklində olanlar*. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində *aşıt, içət, minət, yüklət* kimi düzəltmə sözlər işlənir ki, bunlar da bilavasitə dastanın mətni üçün xarakter olan vahidlərdir.

Aşıt sözü *aşırım, aşmaq* imkanı mənasında işlənmişdir. “Qara dağa yetdiyində *aşıt* versin»; “Qarşı yatan qarlı dağlardan allah- təala sənin oğluna *aşut* versin”.

İçət sözü *icməli (su)*, mənasında işlənir: «Soyuq sularını sorar anam, *içət* kimin?

Dastanda *minət (binət)* sözü *minik* mənasında işlənir (at nəzərdə tutulur): «Boyu uzun bədəvi atlar gedərsə bənim də işində *binətim* var»; «Tavla-tavla şahbaz atlarım gətirib durursan, sana *binət* olsun.

Türk dillərinin lüğətlərində, qədim türk mənbələrində «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı *aşıt, içət, minət* (binət), *yüklət* kimi sözlərə təsadüf edilmir. Bu o deməkdir ki, bu sözlər qədimdən Azərbaycan dili mühitində formalaşmış vahidlərdir.

Dissertasiyanın «*Kitabi-Dədə Qorqud*»un dili və müasir türk dilləri üçün ortaq olan sözlər» adlanan ikinci fəslində dastanın bazasında dillərarası *ortaq sözlər* araşdırılaraq təhlil edilir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un mətnindəki leksik vahidlərin əksəriyyəti türk dilləri ilə ortaq olan vahidlər təşkil edir ki, bu sözlər də təkcə

¹ «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1962, s. 52.

² Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, ст. 449.

Oğuz dilləri üçün deyil, ümumtürk həyatının, məişətinin, mədəniyyətinin, ictimai və siyasi dünyagörüşünün, etnik-psixoloji təfəkkürünün qaynaqlarıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dastan Oğuz cəmiyyətində formalaşdığından burada Oğuz etnik-kulturoloji dünyagörüşünü səciyələndirən amillər daha güclüdür.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının lüğət tərkibindən və xüsusən, sözlərin məna növlərindən bəhs edərkən Ə.Dəmirçizadə «biz daha çox bu dastanların və dolayısı ilə dilimizin, folklorumuzun tarixində bir sıra məsələləri aydınlaşdırmağa kömək edə biləcək birinci dərəcəli dəlillər nöqtəyi-nəzərindən çox zəruri saydığımız növlərdən danışmağı lazım bilirik¹» deyərək dastandakı sözləri aşağıdakı məna qruplarına ayırmışdır: *yer adları* (ümumi məna isimləri və xüsusi yer adları), *el adları, şəxs adları* (xüsusi adlar, ləqəb və titullar), *yaraq-əsləhə, adət-ənənə adları, yemək, geyim, heyvan və quş adları*.² Rəhilə Məhərrəmovanın dastanın lüğət tərkibindəki sözləri *ümumişlək leksika və termin səciyyəli sözlər* (məişət leksikası, insanın bədən üzvlərini bildirən söz-terminlər, ailə-qohumluq münasibətləri bildirən sözlər, hərbi terminlər, musiqi terminləri) və onomastik vahidlər (antroponimlər, toponimlər, etnonimlər) kimi qruplaşdırır.³ Nizami Xudiyev isə yazır: «Ədəbi dilin təşəkkülü dövründə Azərbaycan ictimai təfəkkürünü təşkil edən anlayışlar sistemi məhz «Kitab»da («Kitabi-Dədə Qorqud»da-M.M.) ifadə olunur: burada *ümumişlək leksika, terminoloji məzmunlu sözlər və onomastika*-hər biri öz differensial keyfiyyətinə aiddir.⁴

Sözün mənaca dəyişməsi və ya sabit qalması digər leksik vahidlərlə məna əlaqələrindən çox asılıdır. Belə güclü rabitədə onun leksik-semantik mövqeyi möhkəmlənir, dil vahidləri ilə əlaqələrin zəifliyi isə leksemin dil sistemində tutduğu yerin zəifləməsinə və məna bağlarının qırılmasına səbəb olur. Bunu dastanın dilindəki leksik paralellərin nümunəsində daha aydın təsəvvür etmək olur. Dastanda bütün leksik vahidlər müasir türk dillərinin hamısında eyni aqibət yaşamır. Birində arxaikləşdiyi (ümumişlək söz sırasından çıxdığı) halda, digərində ümumişlək söz hüququnda qalmışdır. Məsələn, Azərbaycan, türk, türkmən dillərində işlənməyən *görlü* sözünün müqabilində başqa leksik vahid-*gözəl (güzel, qözel)* sözü mövcuddur.

¹ Dəmirçizadə Ə.M. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı: APİ nəşri, 1959. s. 133.

² Yəni orada, s. 140.

³ Məhərrəmov R.C. «Kitabi-Dədə Qorqud»un söz xəzinəsi. Bakı: Nurlan, 2007, s. 67.

⁴ Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. Bakı: Maarif, 1995, s. 95-96.

Müasir qazax, qırğız dillərində paralelliyin digər tərəfi – *körikti*, *körktü* sözləri işləkdir.¹ Yaxud *var-get* sinonimliyinin birinci tərəfi (*var*) indi qırpaq dillərində, ikinci tərəfi (*get*) oğuz dillərində işlənir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da bədii kontekst daxilində funksional olan leksik mənalər var. Bunlar leksik paralellərdə özünü göstərir. Dastanın dilində paralellərin işlənmə məqamları əksər hallarda təsadüfi, ixtiyari olmur. İki eyni (və ya oxşar) mənə yüklü leksik vahiddən biri, adətən, üslubi işlənmə məqamına təhkim olunur. Məsələn, *aydır-dedi* cütlüyünün birinci tərəfi daha çox dastanların mətnində - iki baş cümləli tabeli mürəkkəb cümlə vahidinin birinci baş cümləsində işlənir. Dəli Domrul *aydır*: «Həsərətım vardır, bulışayım» - *dedi*.² Qanturalı *aydır*: «Yıqılsun Oğuz elləri, mana yararü qız bulımadım, baba»-*dedi*.³

Dastandakı çoxmənalı anlayışlara malik olan ümumtürk səciyyəli leksik vahidlər özlərinin sosial, ictimai, məişət, təsərrüfat və etnik-kulturoloji təbiətinə görə aşağıdakı mənə qrupları üzrə təsnif edilir:

a) «*Məişət, adət-ənənə mərasımləri, əkinçilik, heyvandarlıqla bağlı sözlər*». Buraya bir-birinə yaxınlıq münasibətinə, yaşına, cəmiyyətdəki yerinə və ailədəki mövqeyinə görə insanları səciyyələndirən sözlər daxildir:

Adağlı/Adaxlı. «Divanü-lügət-it-türk»də və qırpaq yazılı abidələrində müşahidə olunur. Sözün kökündə *ad* ismindən düzələn *ada*-(maq) feli dayanır: Baqdı-gördi bu otağ Banıçığək otağıymış ki, Beyrəgin beşikkərtmə nişanlısı, *adaxlusıydı*. Oğuz mənşəli sözdür. Əbu Həyyanın «Lügəti»ndə *adan*-(maq) feli işlənir. *Adandı-adlandı*, *ad* verildi.⁴ Qız ilə oğlanı bir-birinə *ad eləmək*, nişanlamaq mənasındadır. Müasir türkmən dilində adağlama «nişanlama», adağlanmaq «nişanlanmaq», *adağlı* «nişanlı»⁵, Azərbaycan dilində «nişanlı, deyikli» mənasında işlənir.⁶

¹ Karşılaştırmalı Türk Lehceleri Sözlüğü. Ankara Baş Bakanlık Basımevi, 1992, s. 296-297.

² «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: Yazıçı, 1988, s. 82.

³ Yenə orada, s. 85.

⁴ Əsirəddin Əbu Həyyan-əl-Əndəlusı. Kitab əl-idrak li-lisan əl ətrak. Bakı: Azərnəşr, 1992, s. 14.

⁵ Karşılaştırmalı Türk Lehceleri Sözlüğü. Ankara Baş Bakanlık Basımevi, 1992, s. 650-651.

⁶ ADİL. Bakı: Azərb. SSR EA nəşri. I c., s. 57.

Yavru. «Bala» mənasındadır. *Yavruq* («yaxın») sözü ilə mənşə yaxınlığı mümkündür. İki vardin, bir gəlürsən, *yavrum* qanı?. Tülü quşun yavrusu!. Müasir türk dilində işlənir.¹

Yengə. «Divanü-lügət-it-türk»də *yengə* böyük qardaşın arvadı mənasında qeydə alınmışdır.² Ağca yüzli *yengəmi* tül eləmişsən. «Qardaş arvadı mənasındadır. Müasir Azərbaycan dilində *yengə*, türk dilində *yenge*, başqırd dilində *yingə*, qazax dilində *jenge*, qırğız dilində *cene*, özbəkçədə *yenge*, tatar dilində *cingə*, türkmən dilində *yenne*, uyğur dilində *yəngə* «qardaş arvadı», «dayı arvadı», «gəlin» anlamlarında işlənir.

Sağdıç. Eki qardaş bir-birinə *sağdıç* oldular, gərdəklərinə çapub düşdilər. «Divanü-lügət-it-türk»də *sağdıç* «sağdış, dost» deməkdir. Müasir Azərbaycan dilində *sağdış*, türk dilində *sağdıç* formaları var. Toy mərasimində bəyi müşayiət edən şəxsi bildirir. Əbu Həyyan yazır ki, *sağtuç*-bəyin toyda qonaqlara xidmət edən yoldaşdır.

Gəlin. Əbu Həyyan «Lügət»ində: *kəlin*, «Divanü-lügət-it-türk»də *kəlin* işlənir. Qaza bənzər qızumun-*gəlinimin* çiçəgi oğul!. «Kitab Gülüstan bi-t türki»də *kəlin*: Körksüz *kəlinge* körkli ton keydirip yaraşmas (Gözəl olmayan gəlinə gözəl don geydirsən yaraşmaz, 158-ci m., 1-ci x.)³. Azərbaycan dilində *gəlin*, türk, türkmən dillərində *gəlin*, qazax, qırğız, özbək, uyğur dillərində *kəlin*, başqırd və tatar dillərində *kilin* kimi işlənir.

Gərdək «toy gecəsi bəylə gəlinin otağı». Azərbaycan dilində *gərdək*, türk dilində *gerdek* variantları vardır. Zaman-zaman mərasim ənənələri köhnəldikcə onlara aid olan sözlər də sıradan çıxır. Bu mənada, *gərdək* sözü artıq dildə öz işləkliyini davam etdirər bilməyərək arxaikləşmiş sözlər sırasına daxildir.

Dadı//tadı. Leksik vahid müasir türk dilində (*dadı*) şəklində işlənir. «Dayə» mənasındadır. Mərə *dadı*, mən avçı degiləm. Sizi yamrı-yumrı *tadım*-dayəm sandım.

Qırnaq. «Kəviz» deməkdir, Qırçaq mənşəlidir. M.Kaşğari yazır ki, *kırnak*-sözü yabaqu, kay, çomul, basmıl, oğuz, yəmək, qırçaq dillərində «cariyə» deməkdir. Qırq baş qul, qırq *qırnaq* oğlu Uruz başına azad elədi. Əbu Həyyanın «Lügət»ində isə «cariyə», gənc qul mənasını bildirir. Müasir türkməncədə *qırnak* şəklində işlənir.⁴

¹ Karşılaştırmalı Türk Lehceleri Sözlüğü. Ankara Baş Bakanlık Basımevi. 1992, s. 976-977.

² Kaşğarlı M. Divanü lügət-it türk. Bakı: Ozan, 2006. III c., s. 329.

³ Sarayi S. Gülüstan tercümesi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 1989, s. 78.

⁴ Yəne orada, s. 95.

Cici-bici türkmən qızı sözü «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində iki dəfə işlənmişdir. Hər iki halda kontekstdə oğuz-türkmən qarşılıqlı mühüm yer tutur: Qanturalı aydır: «Bəli canım baba, eylə istərəm! Pəs varasın, bir *cici-bici türkmən* qızını alasan, tayanım, üzərinə düşəm, qarnı yırtıla?»-dedi. Kafər aydır: «Oğuzun arsız *türkmən*in dəlüsinə bənzər!». Tarixi mənbələrdə verilən məlumatlar da *türkmən* adı daşıyıcılarının hər hansı əlamətə görə oğuzlardan (türklərdən) seçildiyini göstərir. F.Sümər yazır ki, müsəlmanlığı qəbul etmiş oğuz zümrələrini qeyri-müsəlman qardaşlarından fərqləndirmək üçün Mavəraünnəhr müsəlmanları onlara *türkmən* adını verirdi.¹ Sonradan mənə dəyişməsinə uğrayan söz F.Rəşiddinə görə, *torke manənd*, yəni türkə bənzər, geniş mənada, türk olmayan, qeyri-türk anlamını bildirir.² Fəzlullah Rəşidəddinin bu mövqeyi səhvdir. Çünki türkmənlər türk mənşəli olduğu halda, heç vaxt özlərini fars sözü ilə (manənd-bənzər) türkbənzər adlandıra bilməzdilər. Sözü birinci tərəfi türk etnik adından, ikinci tərəfi isə birinci şəxsən tək əvəzliyindən ibarətdir. «Türkmən» sözündə hərfi mənada «türkəm» anlayışı açıq və aydın şəkildə görünməkdədir.

Cici sözü Azərbaycan dili dialektlərində *cici*, *ciyi*, *ciji* şəkillərində (Şəki, Borçalı dialektləri) «ana» mənasını bildirir. Əsirəddin Əbu-Həyyan əl-Əndəluşi yazır ki, *çicə*-uşağın anasına müraciət formasıdır. Odur ki, *cici* sözünün ilk əvvəl «qadın, qız, zəif cinsin nümayəndəsi» mənasında işlənməsi tamamilə mümkündür. Müasir türk dilində *cici* və özbək dilində *cacci* sözləri «zərif», «incə» anlamında işlənir. Bu baxımdan *cic-bici* ifadəsi zərif, incə, kövrək qız mənasına uyğun gəlir.

Bu tipli sözlərin müəyyən qismi adət-ənənə, mərasim və qarşılıqlı münasibət mənası bildirir. *Dügün* «toy». *Dügün-diring*, ulu *dügün*, kiçi *dügün*, toy-*dügün*. İ.Məmmədova görə, «kiçik düyün» elçiliyi, «ulu düyün» toyu nəzərdə tutur.³ Əbu Həyyana görə, toy «böyük düyün»ü bildirir. *Düyün* sözü türk dillərinin bəzilərində (türk, qaqaуз) Azərbaycan dilindəki *toy* sözünü əvəz edir. *Düyün* sözü Azərbaycan dilində *toy* mənasında *toy-düyün* şəklində işlənir. T.Quliyev və A.Nağdalıyev «Türk dillərinin leksikası» adlı kitabda belə bir fikri diqqətə çatdırırlar ki: «Azərbaycan dilində *düyün* sözü arxaikləşmişdir. O «toy-düyün» şəklində işlənə bilər.⁴

¹ Sümər F. Oğuzlar. Bakı: 1992, s. 70.

² Əliyev Y.V. «Kitabi-Dədə Qorqud» və mətnin leksik semantik strukturu. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2007, s. 58.

³ Məmmədov İ.O. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Filolog. elm. dok... dis. avtoref. Bakı: 1993, s. 38.

⁴ Quliyev T.Z., Nağdalıyev A.M. Türk dillərinin leksikası. Bakı: 2012, s. 98-99.

Yağı. Əbu Həyyan «Lüğət»ində və «Divanü-lüğət-it-türk»də sözün müasir türkmən dilində *yağı*, Azərbaycan dilində *yağı* və fonetik dəyişikliklə başqırd, qazax, tatar, dillərində *yav*, *jav*, *cav* formalarında özünü göstərir. «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində işlənən *düşmən* sözü lüğətlərdə fars dilinə aid leksik vahid kimi göstərilir. «Düşmən» sözü dastanda *yağı* sözü ilə paralel işlənir. Ehtimal ki, *yağı* şifahi dildə, *düşmən* yazıda işlənmişdir. Sonrakı dövrlərdə isə *yağı* köhnəlmiş, *düşmən* sözü isə işləkliyə görə onu üstələmişdir. Azərbaycan dilində indi *yağı* sözü müstəqil işlənir. Müəyyən ifadələrdə *yağı* sözü emosional təsir bildirməklə işlənir: «*Yağı* görsə yazığı gələr», «Qabaqdan *yağı* kimi qış gəlir» və s. «Koroğlu» dastanında işlənən «*yağı* qoruğu» adı da düşməndən qorunmaq mənasında sərhəd anlayışı bildirir.

b) *Heyvan*, *quş*, *həşərat adları* və *onlarla bağlı sözlər*. *At* sözü bütün türk dillərində işlənir, «qaraquc at», «bədəvi at», «atın yelisi», «ayğır», «qara ayğır», «Erkək atı» formasında işlənir.

Aslan. «Kitabi-Dədə Qorqud» da *aslan* sözü həm sərbəst şəkildə, həm də «*Aslan yatağı*», «*aslanın süysüni*», «*Qağan Aslan*» kimi tərkiblərdə işlədilir. *Aslan* sözü ilə yanaşı *arslan* sözü də işlənmişdir. («*Aslanla* qaplanına qağamağı»). *Aslan* sözü *ər* və *aslan* sözlərinin birləşməsindən törəmiş mürəkkəb leksik vahiddir.

c) Türk dilləri ilə müştərək olan sözlərin bir qismi yemək-içmək, geyim, paltar və əşya bildirən leksik vahidlərdən ibarətdir.

Tağarcıq sözü M.Kaşğariyə görə, *tağar-çuval*, yaxud içərisinə *buğda* və s. şeylər yığılan nəsəndir. «*Tağar* eşyək üzə artıldı «*çuval* (dağarcıq) eşşəyin belinə yükləndi». «*Kitab əl-idrak li-lisan əl ətrak*»da *tağarcuq* müasir türk dilində *dağarcık* şəklində işlənir. *Dağar* sözü dəridən hazırlanan *torba*, *dağarcıq*-kiçik *dağar*, *dəridən tikilən kiçik torba*, *çanta* anlamını bildirir. Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin tərkibində də qalıb-(*Dağarcığı*ni çuvala tay tutar; sirr dağarcığı və s.).

Qazan. Azərbaycan, türkmən dillərində *qazan*, türk, qazax, qırğız, özbək, uyğur, başqırd, tatar dillərində *kazan* variantlarındadır. *Qımız*. Azərbaycan, türkmən dillərində *qımız*, türk, qazax, qırğız, özbək, uyğur, başqırd, tatar dillərində *kımız* «at südündən hazırlanan içki» mənasındadır. Doğrudur, indi Azərbaycan məişətində *qımızdan* istifadə olunmur. Ancaq «Kitabi-Dədə Qorqud»da *qımız* məhsulundan istifadə barədə məlumat varsa, buna Azərbaycan məişətindən kənar bir kulinariya vasitəsi kimi baxmaq da olmaz.

Boy. Müasir türk, Azərbaycan dillərində *boy* «qəbilə» mənasında işlənmişdir.

Ordu/ortu. *Ordu* sözü burada hərbi termin olmayıb, *xan* və onun tabeliyində olan *adamlar, qohumlar, xidmətçilər* və hərbi gücü birlikdə ifadə edir (Otuz iki dişdən çıxan bütün *orduya* yayıldı).

Yüklü sözü «Kitab-Gülüstan bi-t türki»də də var. Müasir türk dillərindən başqırd dilində *yöklö*, tatar dilində *yökli*, qazax dilində *yükti* kimi işlənir. Söz müasir Azərbaycan dilində ərəb mənşəli *hamilə* sözünün təsiri ilə aradan çıxmış və dastandakı anlayışını itirmişdir.

Ağa «ata» anlamındadır. Azərbaycan, qazax, qırğız, türkmən dillərində *ağa*, başqırd dilində *ağay*, türk dilində *ağabey*, uйğur dilində *aka*, özbək dilində *ağa*, həm də *əkə* sözləri «böyük qardaş», müasir qazax dilində *öke* «ata» mənalarını verir. *Yüksəklik, böyüklük* mənasında ağ-(maq) feli ilə bağlı olduğu istisna deyildir. Sözü əvvəlki forması mümkündür ki, *ağay* olmuşdur.

Dədə. «Ayıtdı: -Yox, ol ananın babasıdır, sən *dədəndir*». Müasir türk dilində işlənir. Azərbaycan və uйğur dillərində *ata* mənəsi işləkdir. *Dədə* sözü türk dillərində «*müqəddəs*», «*ustad*», «*böyük*» anlayışlarını da ifadə edir.

Tırnaq. «Acı tırnaq ağ yüzinə aldı-çaldı». Sözü Azərbaycan dilində *dırnaq*, türkmən dilində *dırnak*, türk, qazax, özbək, başqırd, tatar dillərində *tırnak*, qırğızca *tırmak*, uйğurca *tirmak/tiyamak* variantları vardır. Etimoloji cəhətdən *tırnaq* (dırnaq) sözünün *tır* (dır) kökünü *cırmaq* sözünün *cır* tərkibi ilə müqayisə etmək olar. *T-c* keçidinin mövcudluğu ilə belə fikir söyləmək mümkündür ki, eyni köklü bu sözlərdə səs dəyişməsi yolu ilə müvafiq mənə fərqlənməsi də baş vermişdir.

Kişi-insan. «Divani-lüğət-it-türk»də *insan, kimsə, şəxs, xalq və arvad, qadın* sözü kimi mənələrdə işlənmişdir. «Kitab-əl-idrak li-lisan əl-ətrak»də *iki insan və ər* mənaları qeyd olunur. Söz əksər türk dillərində «*insan, şəxs*» türk, başqırd, tatar, qırğız, özbək və uйğur dillərində *kişi*, qazax dilində *kisi* mənələrindədir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə **«Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində işlənən və müasir türk dillərində mənə fərqi bildirən sözlər** adlanır. Bu fəsildə «Kitbi-Dədə Qorqud»un lüğət tərkibində müasir türk dilləri ilə mənə fərqi olan sözlər mühüm yer tutur.

Bu fəsildə sözlər əsas iki istiqamət üzrə təhlil edilir: *1. Həm forma, həm də məzmun dəyişikliyinə məruz qalan sözlər.* Müasir türk dillərində işlənən leksik vahidlərin bir qismi «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı qarşılığından həm forma, həm də məzmunca fərqlənə bilər. Bəzən belə leksik vahidlərdə məzmun dəyişikliyi formanın dəyişməsi yolu ilə meydana çıxır. Forma dəyişikliyi ya *leksik* şəkilçi hesabına baş verir, ya da sözün yeni strukturda

iştirakı bunu müəyyən edir: *ay-»de»*-(mæk)-ayağankçı «casus» (özbək, qırğız dillərində, *aş* «yemək»-*aşlık* «taxıl») (başqırd, tatar-*aş kazan* «qarın») (qazax, qırğız. Bu cür sözlər dastanın leksikonunda çoxluq təşkil etmirlər.

Aş-“yemək”. «Kitab əl-idrak li lisan əl-ətrak» əsərində və «Divanü-lügət-it-türk»də «*xörək*», «yemək» mənalarındadır. Sözün müasir türk dillərindəki mənaca *deformasiyası* dörd şəkildə təzahür edir: a) yemək hazırlanan yer. Qazax dilində *aş üy*, qırğız dilində *aşkana*, özbək, türkmən, uyğur dillərində *aşxana* «mətbəx»; b) yemək, həzm prosesi ilə bağlı bədən üzvü. Başqırd, tatar, uyğur dillərində *aşkazan*, qırğız dilində *aş kazan*, qazax dilində *askazan* «mədə», qazaxca *askazan*, qırğızca *aş kazan* «qarın»; c) yemək bişirən şəxs; türk dilində *aşçı*, başqırdca *aş bişirivsi*, tatarca *aş pişirüci*, Azərbaycan dilində *aşpaz*, qazax dilində *aspaz*, özbək, uyğur dillərində *aşpəz*, türkmən dilində *aşpez*, «yemək bişirən, *aşpaz*»; d) yemək növləri və ərzaqlar; başqırdca *börtöklö aşlıktar*, tatarca *börtikli* aslıklar «taxıl», türkmən, başqırd, tatar, uyğur dillərində *aşlık*, qırğızca *aştık* «azuqə», qırğızca *çalap aş*, tatar dilində *baltırğan aş*, «xiyarlı ovduq», qazax, qırğız, özbək dillərində *aşkök*, uyğurca *aşkökü* «kərəviz», Azərbaycan dilində *aş* «plov».

2. *Məna dəyişikliyinə məruz qalan sözlər*. Belə leksik vahidlər əsərdəki variantından şəkildə seçilməsə də, fərqlənmələr həm semantik, həm də sadəcə məna dəyişikliyi şəklində təzahür edir. *Arxa* sözü «Kitabi-Dədə Qorqud»da «geri hissəni, arxa tərəfi- insanın kürək, bel nahiyəsini bildirir («Oğul sən qız istəməzmişsən, bir cilasun bahadır istəyirmişsən, anun arqasında yeyəsən-içəsən, xoş keçəsən»). Müasir türk dillərində sözün «havadar» mənası da var Azərbaycan dilində *arxa*, türk, özbək, uyğur dillərində *arka* «havadar» kimi mənaca əslində kiminsə arxasında dayanmaqla, onu qoruyanı, hifz edəni, ona himayədarlıq edəni bildirir.

Ənik- “heyvan balası” M.Kaşğari yazır: «*Ənik* aslan balasıdır. Qaplan, qurd, it balasına da *ənük* deyilir». Əbu Həyyanın «Lügət»ində *ənük*-köpək və yırtıcı heyvan balasıdır. Müasir türk dilində mənası daralaraq «küçük, it balası» (*enik*) mənasını bildirir. *Ənik* sözü Azərbaycan dilinin qərb arealında ikiyaşar it balasına deyilir.

Don/ton- «paltar», geyim mənasındadır. Sözün məna daralması müasir türk dillərində müşahidə olunur. Burada semantik daralma əks cinslərdən ancaq biri ilə-qadınla bağlı motivləşmə üzərində baş vermişdir. Müasir Azərbaycan dilində *don* «qadın paltarı», müasir türk dilində isə «qadın alt paltarı» anlamlarını ifadə edir.

Tonat-«geyinmək» mənasındadır. İsimdən düzəlmiş *felin* əsasında «paltar» mənasında *ton/don* kökü dayanır. Bu məntiqi *donan* (maq) felii də

«geyinmək» mənasını ifadə etməli idi. Ancaq müasir türk dilində söz mənə tutumunu qismən dəyişdirərək, «bəzənmək» mənasını çatdırır.

Oq/ox-döyüş aləti. Müasir türk dillərində maraqlı semantik inkişaf prosesi keçirən vahidlərdəndir. Sözün leksik-semantik inkişafı burada müəyyən olmuş sözə məxsus hər hansı xüsusi əlamətin saxlanması hesabına baş verir. Müasir qazax, qırğız, özbək, uygur, türkmən dillərində *ok* sözü «güllə, patron» mənasını bildirir. Bu əsasda leksik-semantik inkişafın yeni təzahür formaları meydana çıxaraq söz türkmən dilində *top okı*, qazax dilində *zenbirek oqı*, uygurcada *zəmbirək okı* birləşmələrində «mərmi, top mermisi» anlamını ifadə edir. Müasir qazax, türkmən dillərində *ok-dəri*, özbək dilində *ok-dari*, qırğız dilində *ok-darı*, uygur dilində *ok dora* «cəbbəxana» anlamında işlənir.

Qarı- «qoca qadın». «Divanü-lügəti-it-türk»də də *karı* sözü «yaşlı, qoca, ixtiyar», müasir türk dilində «qadın həyat yoldaşı»nı mənasını bildirir. Azərbaycan dilində *qarı* sözü *yaşlaşmış qadın* mənasında işlənir. Azərbaycan dilində bəzən «qoşa qarımaq» ifadəsi qoşa (birgə) yaşlaşmaq, *qocalmaq* mənasında başa düşülür. Bu mənada «qoşa qarımaq» *birgə qocalmaq* yox, ikisi bir yerdə *bərkimək, qarışmaq, möhkəm olmaq, bir olmaq* mənasındadır.

Suç- «günah». Azərbaycan dilinin Gədəbəy, Tovuz, Cəbrayıl şivələrində («təqsir, günah» mənasında) işlənir. Söz sonra mənaca dəyişikliyə uğrayaraq terminləşir. Müasir türk dilində *suç* sözü və ondan düzələn eyniköklü sözlər daha çox hüquqi termin kimi işlənir. Türk dilində *suç* «cinayət», *suçlamaq* «ittiham etmək», *suçlu* «cinayətkar», *suç* üstü «cinayət üstündə» mənasını bildirir. *Suç* sözü Azərbaycan dilində lokal şəraitdə işlədilir. Həmçinin bu sözə daha çox nağıl və dastanların, ümumilikdə isə folklor nümunələrinin dilində rast gəlmək olur.

Taşra/tışra- «kənara, bayıra» mənasını bildirir. Leksik vahid «kənar», «bayır» mənalarında asemantikləşmiş *taş* kökündən və müasir türk dillərində işləkliyi itirmiş *-ra* yönük-istişamət halın şəkilçisindən ibarətdir. «Divanü-lügəti-it-türk»də işlənir. Əbu Həyyan «Lügət»ində «bayır» mənasını bildirir. *Taşra* sözü müasir türk dilində həmin mənadan uzaqlaşaraq «əyalət» anlamında çıxış edir. *Dışra* sözü indi Azərbaycan dilində işlənmir. Ancaq klassik nümunələrdə *dışra* (tışra) sözünün *bayıra* (eşiyə) mənasında işləndiyinə rast gəlinir.

Yavuz- «vəhşi», «qorxulu». Qədim türk yazılı abidələrində *yavız* sözü «yaxşı olmayan», «pis» mənasını bildirir. Sözün leksik-semantik inkişafı ilə ayrı-ayrı türk dillərində fonetik tərkibcə qismən fərqlənən yeni mənalı leksik vahidlər təşəkkül tapır. Müasir qazax dilində *yavız* «qəddar»,

«zülmkar», yenə qazaxca *yavız*, o cümlədən uyğur dilində *yavuz* «canı», «qatıl», «cinayətkar», başqırd və tatar dillərində *yavız* sözü «namərd», həmçinin «rəzil» mənalarını ifadə edir. Azərbaycan dilində *yavuz* sözünün kökü olan *yav* elementindən pis mənasında *yava* (yava-yava danışmaq, ağziyava, yavalıq eləmək) sözü əmələ gəlmişdir. *Yava* sözü indi özünün funksional mühitini daraltmış, onun əvəzinə *pis* sözü daha çox işləklik qazanmışdır. Ancaq *yava* sözünün *yav*-kök elementinin *yam* adekvatı *pis* mənasında işlənən *yaman* sözündə də qalmışdır. *Yap* kökündən *yapmaq* (qurmaq, quraşdırmaq), *yapışıq*, *yapışdırmaq* kimi sözlər əmələ gəlmişdir. *Yavuz* sözündə xəyanət, yaramazlıq, pislilik (insan xilqətində sonradan baş vermiş fizio-psixoloji vərdiş və hallar) məna çalarları da ifadə olunur.

Dissertasiyanın «**Nəticə**» hissəsində ayrı-ayrı fəsilərdə irəli sürülən fikir və mülahizələr ümumiləşdirilərək aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir.

1. «Kitabi-Dədə Qorqud»un leksikonuna daxil olan lüğəvi vahidlər müasir türk dillərində ya fonetik, ya da semantik dəyişmələrə məruz qala bilərlər. Leksik-semantik dəyişmələrlə fonetik dəyişmələr arasında zahirən heç bir bağlılıq müşahidə olunmur.

2. «Kitabi-Dədə Qorqud»un lüğət tərkibi müasir türk dillərində işlənmə səviyyəsinə görə iki yerə ayrılır:

a) müasir türk dillərində eyni məna funksionallığını qoruyub saxlayan sözlər;

b) müasir türk dillərində fərqli məna funksionallığı nümayiş etdirən sözlər.

3. «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilinə məxsus bir qrup sözlərin müasir dillərdə işlənmə səviyyəsi eyni məna funksionallığını qoruyub saxlamaqla məhdudlaşır və aşağıdakı əlamətlərlə səciyyələnir:

-eyni fonetik tərkib qorunub saxlanılır və fonetik tərkibdə dəyişikliklə özünü göstərə bilər;

-ümumişlək sözlərdən ibarət olur;

-eyni bir leksik vahid müxtəlif dillərdə müxtəlif leksik-semantik keyfiyyətlər nümayiş etdirir: iyi-türk dilində «yaxşı»; iyi-qırğız, qazax dillərində «bəli»;

4. Eyni və fərqli məna funksionallığı nümayiş etdirən sözləri bəzi ortaq cəhətlər birləşdirir. Bir leksik vahid həm eyni, həm də fərqli məna funksionallığına malik sözlər qrupuna aid ola bilər..

5. Müasir türk dillərində eyni məna funksionallığını qoruyub saxlayan sözlərin işlənmə keyfiyyəti iki formada təzahür edir: a) söz birbaşa kommunikativ leksik vahid kimi qalır və b) sözün «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı məna yükü bilavasitə kommunikativ dil faktı kimi təzahür

etmir, mürəkkəb sözlərin, sabit birləşmələrin və atalar sözlərinin tərkibində özünü göstərir.

Birinci qrupdan olanlar «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı kommunikativ işləkliyini müasir türk dillərində də mühafizə edə bilirlər. Buraya, əsasən, ümumişlək sözlər, bəzi ümumi isimlər, əlamət bildirən sözlər, rəng adları, saylar, əvəzlilər, hərəkət, iş, proses, hal-vəziyyət bildirən sözlər daxildir.

İkinci qrupa aid sözlər birinci qrupdan olan leksik vahidlərlə müştərək keyfiyyətlər nümayiş etdirmir; sözlərin «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı məna funksionallığı sərbəst şəkildə meydana çıxmır. Leksik vahid statusu yardımçı vasitə olmadan reallaşa bilmir. Belə yardımçı vasitələr müxtəlif sözlərdə müxtəlif formalarda üzə çıxır. Odur ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənən başqa bir leksik vahidin işlənmə hüdudlarını müasir dildəki ekvivalenti yox, əhatə olunduğu kontekst-frazeoloji vahid müəyyən edə bilər.

6. Frazoloji vahid öz növbəsində, hansı struktur-semantik qəlibdə yaranmışsa, həmin bütövlüyü sabit şəkildə qoruyub saxladığından onun tərkibindəki söz forma və məna dəyişikliyinə uğramır. Ümumiyyətlə, «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı leksik vahidlərin işlənmə fəallığının qorunub saxlanması frazeoloji birləşmələrin rolu olduqca böyükdür.

7. «Kitabi-Dədə Qorqud»un lüğət tərkibində onun leksikonu üçün spesifik sayılan ortaq sözlər mühüm yer tutur. Belə sözlər dastan yaradıcısının (və ya yaradıcılarının) fərdi təxəyyülündən yaranır və əmələgəlmə yerinə görə biri digərindən fərqli funksionallıqlar nümayiş etdirirlər. Yəni dastanın bədii ümumiləşdirmə gücü ilə yaranır, dastan-epos dilinin formalaşması ilə təşəkkül tapır, ümumtürk təfəkkürünün bazasında yaranan ifadələr improvizə olunmaqla yeni leksik vahidlər meydana çıxır. Eposun bədii ümumiləşdirmə gücü hesabına leksik vahidlər yalnız «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilinə məxsus olub, başqa yazılı abidələrdə müşahidə olunmur, yaxud onlara çox nadir hallarda təsadüf edilir. Epos dilinə məxsus ifadələr epos-dastan dilinin formalaşması ilə təşəkkül tapırlar. Ümumtürk təfəkkürünün yetişdirdiyi sözlərin «Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənmə tezliyi yüksək olsa da, ondan sonra gələn abidələrdə və ümumtürk yazılı abidələrində də işlənilir. Bunlar dastanın dilində kəmiyyətə çoxluq təşkil edir. Ümumtürk təfəkkürünün məhsulu olan söz və ifadələr improvizasiyaya uğrayaraq, «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində yeni sözlərin, ifadələrin meydana gəlməsinə səbəb olur.

8. Müasir türk dillərində mövcud olan leksik vahidlərin bir qismi «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı qarşılığından formaca da, məzmunca da fərqlənə bilər. Belə leksik vahidlərdə məzmun dəyişikliyi ilə yanaşı,

formanın dəyişməsi də meydana çıxır. Forma dəyişikliyi ya leksik şəkilçi hesabına baş verir, ya da sözün yeni strukturda iştirakı bunu müəyyən edir: *ay-«de»(mək) –ayğakçı «casus»* (özbək, qırğız dillərində), *aş «yemək» -aşlık «taxıl»* (başqırd, tatar dillərində), *aş kazan «qarın»* (qazax, qırğız dillərində). Bu cür sözlər «Kitabi-Dədə Qorqud»un leksikonunda çoxluq təşkil etmirlər.

9. Məna dəyişikliyinə məruz qalan sözlər «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı variantından şəkilcə seçilməsə də, mənaca fərqlənə bilər. Belə fərqlənmələr həm semantik, həm də sadəcə məna dəyişikliyi şəklində təzahür edir. Mənaca daralma sözün semantik hüdudunun kiçilməsi ilə müşayiət olunur. Kiçilmələr dərinləşdikcə keyfiyyət dəyişikliyinə səbəb olur və əvvəlkindən fərqlənən yeni məna müəyyənliyi meydana çıxır.

Tədqiqatın əsas məzmunu çap olunmuş aşağıdakı tezis və məqalələrdə əksini tapmışdır:

1. Epos dili və leksik-semantik funksionallıq. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqələr- 3. Bakı, 2009, səh. 176-182

2. «Kitabi-Dədə Qorqud»da müştərək türk sözləri. GDU Elmi Xəbərlər. Gəncə, 2010, № 1, səh. 161-167

3. «Kitabi-Dədə Qorqud»un lüğət tərkibi üçün spesifik olan ortağ sözlər. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqələr- 1. Bakı, 2010, səh. 180-187

4. Общегюркские слова в «Книге Деде-Коркуда» и их функциональность в современных языках Таврический Национальный Университет им. В.И.Вернадского. Межвузовский центрн «Крым». Культура Народов Причерноморья. Научный журнал, т.2, 2011, стр. 109-111

5. «Kitabi-Dədə Qorqud» un dilində dastan üçün spesifik sözlər. ADU. Elmi xəbərlər – 3/2013. Bakı, 2013, səh. 134-139

6. Müasir türk dillərində «Kitabi-Dədə Qorqud» leksikası ilə səsleşən vahidlər. AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri -5. Elm və təhsil. Bakı, 2013, səh. 49-54

7. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında müasir Azərbaycan dili üçün arxaizmə çevrilmiş sözlər. ADU. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVIII Respublika elmi konfransının materialları. II cild (19-20 dekabr). Bakı: Mütərcim, 2013, səh. 98-100

8. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında və müasir türk dillərində fərqli məna bildirən sözlər ADU. «Dil və ədəbiyyat» məcmuəsi. № 4, Bakı, 2013, səh. 103-108.

9. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında işlənmiş və yerli dialektlərdə izlərini saxlayan sözlər. Gəncə Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər № 3, Gəncə, 2014, səh. 95-100.

10. Семантические изменения слов в эпосе «Книга моего Деда Коркуда». (В сравнении с современными тюркскими языками). Вестник Орловского Государственного Университета. Серия: Новые гуманитарные исследования. № 1 (42), 2015. стр. 204-207.

Лексика «Китаби-Деде Коркуд» в современных
тюркских языках
РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа состоит из «Введения», трех глав, «Заключения» и списка использованной литературы. Во «Введении» обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы; даются сведения об объекте, целях, задачах, источниках и методах исследования, об апробации и структуре диссертации. Первая глава исследования называется «Специфические слова для языка «Китаби- Деде Горкуд». В этой главе, состоящей из трех параграфов, этимологическим путем определяются значения употребляемых в эпосе слов, превратившихся на сегодняшний день в архаизмы. Также в языке «Китабе Деде Коркуд» употребляются характерные для эпоса слова, следы которых полностью не исчезли. Эти следы возможно найти в определенном локальном ареале. В «Китабе - Деде Коркуд» можно встретить такие слова, которые дошли до нашего времени. Однако такого рода слова со временем не остались полностью в прежнем значении, они протерпели или расширение или сужение в семантической обстановке потому, что после этапа дифференциации народов произошли изменения в значении слов, когда они вошли в специальную семантическую среду каждой локальной обстановки. Строение таких слов употребляемых в языке «Китабе - Деде Горкуд» состоит: а) *В форме специальных лексических единиц;* б) *В форме словосочетаний;* с) *В форме словообразований.*

Вторая глава исследования называется «Язык Китабе - Деде Горкуд» и общие слова для современных тюркских языков». В этой главе, состоящей из шести параграфов, находящиеся в тексте эпоса, обладающими многообразными понятиями общетюркского уровня лексические единицы были определены по группам значения в соответствии со своей социальной, общественной, бытовой, производственной и этническо-культурологической природе. В третьей главе, под названием «Употребляемые в языке «Китабе - Деде Горкуд» слова, выражающие различные значения в современных тюркских языках», слова в основном анализируются в двух направлениях: 1. Слова подвергнувшиеся изменению как в форме, так и в содержании; 2. Слова подвергнувшиеся изменению значения.

В «Заключении» обобщаются основные результаты и выводы исследования.

The lexic of “Kitabi - Dada Qorqud” in modern turkish languages

SUMMARY

The dissertation consists of «Introduction», three chapters, «Conclusion» and bibliography

Theme actualities, scientific novelty, theoretical and practical significance of the work are substantiated in the “Introduction”. There are information about the object, purpose, tasks, sources and research methods, approbation and structure of the dissertation.

The name of first chapter is “Specific words for the language of “Kitabi - Dada Qorqud”. This chapter consists of three paragraphs where by etymological way define meaning of the words using in this epos which became anachronism in the modern time. Also there are characteristic words in the language of the epos which signsnot disappeared entirely. These signs can find in the local areas. There are the words in “Kitabi - Dada Qorqud” which got to the modern time. However that sort of words during the time not stayed in previous meanings, they underwent widening or tightening in the semantic environment because after stage of folks differentiation occurred changing in words meanings when they entered into special semantic environment of every local area.

Structure of these words using in “Kitabi - Dada Qorqud” consists of:

a) Special lexical figure; b) Word combination; c) Word-formation.

The name of second chapter is “Language of “Kitabi - Dada Qorqud” and common words for modern Turkic languages”. This chapter consists of six paragraphs where the lexical figures, existent in the text of the epos, having multi varied notions at common Turkic level were defined on meaning groups according to their social, public, domestic, industrial and ethnic-cultural nature.

The name of third chapter is “Using in the language of “Kitabi - Dada Qorqud” words expressing different meanings in modern Turkic languages” where the words are analyzed in two basic directions :

1. The words underwent to changing as in form as in the content.
2. The words underwent to meaning changing.

The main results of the research are generalized in the Conclusion.

Kağız formatı: 60/84 16/1

Sayı: 100 nüsxə

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

МЕХРИБАН ОКТАЙ кызы МАМЕДОВА

**ЛЕКСИКА «КИТАБИ-ДЕДЕ КОРКУД» В СОВРЕМЕННЫХ
ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ**

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по филологии

БАКУ - 2016